

УДК 821.162.1

Строганова К.

АНТИ-МІЦКЕВИЧ: РОЗРАХУНОК З ПОЛЬСЬКИМИ ЛІТЕРАТУРНИМИ ІДОЛАМИ У ПРОЗІ ВІТОЛЬДА ГОМБРОВИЧА

Анотація. У статті розглянуто функціонування польських національних міфів, заснованих на образах знакових представників польської літератури, зокрема Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Генрика Сенкевича, Юзефа Ігнація Крашевського, Болеслава Пруса, у прозових творах Вітольда Гомбровича — романі “Транс-Атлантик” та мемуаристичній серії “Щоденники”. Проаналізовано наявні у Гомбровича засоби втілення мети — розвінчання польського національного комплексу меншовартісності, а також елементи мовної та культурної стилізації у прозових творах автора. Наведено приклади інтерпретації постатей із сучасного і майже сучасного Гомбровичеві літературного світу, зокрема представників Молодої Польщі і міжвоєнного двадцятиліття.

Ключові слова: Вітольд Гомбрович, Адам Міцкевич, національна самоідентичність, літературна традиція, національний міф.

Інформація про автора: Строганова Катерина Анатоліївна, аспірантка кафедри полоністики, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Електронна адреса: k.strohanova@gmail.com

Strohanova K.

ANTI-MICKIEWICZ: DEMOLITION OF POLISH LITERARY IDOLS IN WITOLD GOMBROWICZ'S PROSE

Abstract. The article considers the functioning of Polish national myths based on the images of iconic representatives of Polish literature, in particular Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Henryk Sienkiewicz, Józef Ignatius Kraszewski, Boleslaw Prus, in the prose works of Witold Gombrowicz - the novel “Trans-Atlantic” and the memoir series “Diaries”. Gombrovych's available means of embodying the goal - debunking the Polish national inferiority complex, as well as elements of linguistic and cultural stylisation in the author's prose works are analysed. Examples of interpretation of figures from the modern and almost modern Gombrowicz literary world, including representatives of Young Poland and the interwar twentieth century, are given.

Currently, there is a widespread view that national identity is a fully constructed phenomenon that lacks, so to speak, existential attachment. In other words, the national allegedly does not exist, although it is considered to exist by those people who are under the spell of the national idea. It is in this sense that national feelings are called myths, that is, myth here means deception of feelings and belief in fairy tales. In fact, the national reality is mythical, but mythical in another sense, in that we give this word after Losev. This can be interpreted as follows: the national living and vital is a synthesis of idea and life, and a synthesis with an element of “alienation”.

Witold Gombrowicz considered the national myth as a part of Form, which is the main source and one of the most powerful factors limiting personality. In turn, the national myth is a form that prevents individuals from entering a broad cultural context and leads to their conservation in their own, limited environment.

Key words:

Information about author: Strohanova Kateryna, PhD student, department of Polish studies, Institute of philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

E-mail: k.strohanova@gmail.com

Strohanova K.

ANTY-MICKIEWICZ: OBALENIE POLSKICH IDOLI LITERACKICH W PROZIE WITOLDA GOMBROWICZA

Streszczenie. W artykule rozpatrzono funkcjonowanie polskich mitów narodowych opartych o postacie znakowych przedstawicieli literatury polskiej, zwłaszcza Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Henryka Sienkiewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Bolesława Prusa, w utworach prozatorskich Witolda Gombrowicza — powieści *Trans-Atlantyk* oraz serii pamiętnikowej *Dzienniki*. Przeanalizowano stosowane przez Gombrowicza środki osiągnięcia celu — obalenia polskiego mitu narodowego i kompleksu drugowartościowości, oraz elementy stylizacji językowej i kulturowej w utworach autora. Przytoczono przykłady Gombrowiczowskiej interpretacji postaci ze współczesnego Gombrowiczowi świata literackiego, zwłaszcza przedstawicieli *Młodej Polski* i dwudziestolecia międzywojennego.

Słowa kluczowe: Witold Gombrowicz, tożsamość narodowa, tradycja literacka, mit narodowy.

Nota o autorze: Strohanova Kateryna, doktorantka katedry polonistyki, Instytut filologii, Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki.

E-mail: k.strohanova@gmail.com

У “Щоденнику” Вітольда Гомбровича раз по раз зустрічаємо гучні імена легендарних майстрів польської літератури і більш або менш видатних сучасників письменника – представників літературного життя Польщі. Часто Гомбрович пише про них у тоні, далекому від звичного захоплення і вихвалання, зокрема коли йдеться про класиків польської літератури. Однак це не є бравада ерудицією і не спроба вивищитись за рахунок приниження досягнень попередників (або *не до кінця* є, оскільки схильність Гомбровича до пафосу, епатажу й утвердження власного авторитету добре відома).

Такі несхвальні конотації імен польських пророків від літератури – Міцкевича, Словацького, Сенкевича, Пруса, Крашевського і інших – слугують іншій меті, вирішенню однієї з центральних проблем, над якими працював і про які писав Гомбрович свої прозові, драматичні твори й мемуари. Йдеться про руйнування національних міфів і незабутнє “звільнення поляка від Польщі”, тобто про боротьбу із Формою, якою є національна ідентичність, а також про затяте гомбровичеве “пам’ятникозбурення”¹.

¹ Цей термін, що польською мовою звучить як “pomnikoburczość”, з’являється у статті Я. Бжечка *Wyzwolenie Polaka z formy polskiej (Gombrowicza program przebudowy polskiej kultury)*, *ΣΟΦΙΑ*, 2009, nr 9, s. 110.

Вибір основної «жертви» серед пророків польської літератури був для Гомбровича досить очевидний, адже лише шляхом знищення найбільшого ідола можна звернути найбільшу увагу на непродуктивність і деструктивність позицій, які представляє цілий пантеон ідолів, ба навіть саркастично, у блазенському вбранні, посісти його місце. Тож природним суперником і культурним конкурентом Гомбровича став Міцкевич. Оскільки останнього вважали і вважають пророком, Гомбрович мав стати «анти-пророком» [11, с. 72].

Стефан Хвін, описуючи «дивне навчання в школі пророків» [3, с. 127] у «Транс-Атлантику», зазначає, що протистояння Гомбровича і Міцкевича було одним із провідних рушіїв роману: «Транс-Атлантик» написано як анти-«Пан Тадеуш» і анти-«Дзяди». Або, як сформулював сам Гомбрович, «Транс-Атлантик вийшов немов «Пан Тадеуш» à rebours (навпаки — К.С.)» [12, с. 15]. Для цього було кілька приводів.

По-перше, питання реакції письменника на національну катастрофу: вже на перших сторінках «Транс-Атлантика» спостерігаємо сумніви й вагання героя – повернутись із трансатлантичним судном «Хоробрий» до загрозою у війні Польщі і стати на її захист чи залишитися в безпеці за океаном. Перебуваючи у ситуації, подібній до міцкевичевої, лише за винятком того, що Гомбрович лишився не у європейському Дрездені, а на іншому континенті – в еміграції, в той час, як у Польщі відбувались події, вирішальні для її подальшої долі, такі, що потребували активної участі поляків – Гомбрович почувався продовжувачем традицій польського письменника-емігранта у ХХ столітті і мав висловити свою думку з цього питання.

По-друге, усталена модель реакцій, властивих «справжньому поляку» в умовах війни, поразок, повстань і інших драматичних подій, що загрожують Батьківщині. Оскільки власне Міцкевич, на думку Гомбровича, сконструював усталені взірці поведінки, властиві у випадку польської національної катастрофи – у «Пані Тадеушу» та «Дзядях», що мали «підтримати розбиті польські серця» після ряду безрезультатних національних повстань – тож Гомбровичеві належало відкинути ці взірці і створити нові, вільні від національної Форми. А радше взагалі не творити жодних взірців, оскільки кожен взірець також є виявом Форми, від якої необхідно вивільнюватися.

По третє, вплив Міцкевича не лише на літературу, а й на всю польську національну ідентичність полягав в усталених стереотипах, безапеляційних національних авторитетах і розмежуванні того, яким поляк має бути, а яким не має. Ідилічний образ поляка-воїна й патріота, сформований у творах Міцкевича, не був автентичний — він радше мав штучний, «маскарадний» характер, бо був створений перед лицем Європи і для Європи [4]. Цей вищий прояв Форми, від якої Гомбрович утік і яку не бажав приймати, не міг залишитися поза його сатиричною увагою.

Говорячи про творення Гомбровичем «ікони» Міцкевича як однієї великої алегорії всіх національних польських комплексів і стереотипів, не можна не зга-

дати відомий фрагмент зі “Щоденника”, в якому описано своєрідне “національне священнодійство”, під час якого поляки, “вивищуючи Міцкевича, принижували себе... оголювали свій примітивізм” [5, с. 12]. Це була одна із багатьох атак у Гомбровичевій війні проти Міцкевича: аналіз індексу імен і понять, укладеного Барбарою Дрвотою як доповнення до краківського видання “Щоденника”, вказує на те, що ім’я Міцкевича з’являється в усіх трьох томах з очевидною регулярністю. Однак подібна інтерпретація знакової постаті — не пустий епатаж і руйнівне “пам’ятникозбурення”, а дуже прозора за своєю метою стратегія: “Яке мені діло до Міцкевича? Ви для мене важливіші за Міцкевича” [5, с. 13]. Таким чином, уся анти-міцкевичівська кампанія Гомбровича була скерована проти “взаємного оглуплювання поляків в ім’я Міцкевича” [5, с. 13].

Палка конфронтація Гомбровича з ідолом “прекрасного поета із концепціями і горизонтами побожної дитини, заблуканої в кепському містицизмі” [12, с. 27] була лише черговим актом “визволення поляка від Польщі”.

Ця шляхетна і непроста місія вимагала результативних, рішучих, але й вишуканих засобів: Гомбрович завжди належав до елітарної літератури, непересічної за формою і змістом і новаторської. Тож у своїй “поляковизвольній” боротьбі він не міг не вдаватися до численних алюзій, запозичень, стилізацій на відомі твори і навіть течії польської літератури.

Алюзії та наслідування завжди були питомим для Гомбровича прийомом: так, його “Спогади з часів дозрівання”, пізніше перевидані під назвою “Бакакай”, були пародією, що поєднувала взірці низького, лудичного письменства і високої класичної літератури, роман “Фердидурке” так само наслідував класичні твори, такі, як “Гаргантюа і Пантагрюель” чи філософські приповідки Вольтера.

Апогеєм алюзій на твори польської літератури, безсумівно, став роман “Транс-Атлантик”. Інтерпретований автором як вияв свідомого протесту проти анахронічного, сентиментального і слізливих образу поляка, що функціонував у “західному світі” [9, с. 195.], “Транс-Атлантик” містить чимало мовних і стилістичних рис, запозичених зі зразків польської літератури різних епох.

При цьому вибір цих епох не є випадковий і несе відповідне смислове навантаження — це обов’язково мав бути культурно-історичний період, у якому народжувався і зростав польський національний міф. Тож цілком природно, що однією з таких епох стало сарматське бароко: стилізація на сарматизм у “Транс-Атлантику” починається з мальовничих образів польського еміграційного середовища (Союз Кавалерів Шпори, що влаштовував бенкети і кінні виїзди) і прочитується чи не в кожному рядку роману, написаному в макаронічно-бароковій стилістиці.

Модифікацій і стилізацій зазнали всі рівні літературного слова, від орфографічного (великі літери у невластних назвах), морфологічного (архаїчні або псевдоархаїчні словоформи), синтаксичного (неправильний порядок слів, гіперболізована просодія в реченнях) до фразеологічного рівня (авторські карколомні неологізми, натхненні бароковою стилістикою). Знакового характеру набуло явище стилізації, що активізувало модель шляхетської анти-гавенди як одного зі способів розрахунку

з ідеєю нації, формами традиції шляхетсько-романтичного спрямування — такий висновок знаходимо у заключній частині розлогої розвідки, присвяченої питанням мови і стилю в романі “Транс-Атлантик” [13, с. 153].

Неологізація є досить типовим для Гомбровича прийомом, що вповні проявився уже у знаковому романі “Фердидурке” (*GeŃba, uŃuripianie* і ін.). Натомість “Транс-Атлантик” став своєрідною антологією польських літературних стилів, а радше антологією пародій на ці стилі: провінційна манера “Щоденників” Яна Хризостома Паска, шляхетська мова XVII століття, наслідування епічної манери Сенкевича, елементи, запозичені з месіаністичної традиції літератури XIX століття — це все становить гротескную суміш польськості, доправлену чималою кількістю пародійного сарматизму.

Таким чином, стилістичні та мовні засоби використовувалися Бунтівним Сарматом [3] у боротьбі з Формою польськості.

Якщо з вищевикладеного могло б видатися, що єдиним об’єктом до розвінчання для Гомбровича був Міцкевич, цю гіпотезу належало б спростувати. Крім головного пророка польської літератури, Гомбрович звернув пильну увагу і на другого пророка (Красінського письменник радше ігнорував, а про Норвіда навіть відгукувався з пошаною) і цілий ряд інших видатних літераторів різних епох.

Після Міцкевича найчастіше у драстичних увагах Гомбровича зустрічаємо ім’я Сенкевича, а не Словацького, хоча неможливо нівелювати значення вже еталонної сцени із роману “Фердидурке”. Тим часом, з точки зору гостроти висловлення і загальної частоти ознак культурного впливу (зокрема, стилістичних і тематичних альянсів, про які йшлося раніше) лідером для Гомбровича лишається автор “Трилогії”. Власне йому Гомбрович присвятив цілий розділ у своєму “Щоденнику”, який розпочав зі слів: “Читаю Сенкевича. Моторошне читиво. Ми говоримо: це досить кепсько, і читаємо далі. Мовимо: але ж дешежка — і не можемо відірватися” [5, с. 352]. Крім подібних коментарів літературно-критичного характеру, Гомбрович мав до Сенкевича і більше серйозні претензії: він звинувачував його у найгіршому — з точки зору бунтаря проти національної Форми — гріхові, яким було “втлумачування”, “прищеплення” у свідомості поляка образів Кміціца і Володийовського, себто стереотипних образів поляка-шляхтича — патріота і воїна. Крім того, Гомбрович стверджує, що такі образи не допускали до свідомості поляка сучасних світових ідей, що дуже зашкодило нації з точки зору цивілізаційного розвитку.

Другий пророк польської літератури, Словацький, не викликав у Гомбровича таких буремних емоцій, як Міцкевич, можливо, тому, що був овіяний менш щільним фіміамом польськості, однак на маргінесі теж не залишився. Гомбрович згадує його поряд із британцем Шеллі в есеї “Проти поетів” [8, с. 339.] і називає апологетом “несмаку, всілякої фальші, втечі від реальності”. Такі звинувачення менш жорстокі, ніж Сенкевичеві, тож можна кваліфікувати ставлення Гомбровича до Словацького як зверхньо-байдуже. Словацький з’явиться в уже згаданому розділі про Сенкевича — тут автор “Щоденника” мовби походом називає його ім’я, говорячи про нього як про літератора, якого ніхто “власної волі й без при-

мусу” не читав і не знав, а також ще в декількох інших розділах мемуарів. Однак можна сміливо повторити твердження Влодзимежа Болецького про те, що Гомбрович у своїх дискурсивних текстах Словацьким в принципі не займався [1, с. 171]. Піком зацікавлення особою Словацького для Гомбровича була сцена з роману “Фердидурке”, що згодом стала одним із найпопулярніших фрагментів твору. Звісно, йдеться про діалог Галкевича з Учителем, у якому учень заявляє про відсутність “захоплення безсмертною красою” творів поета-романтика. Тут, окрім сумнівів щодо впливу і культурного значення творчості класиків (“Велика поезія, будучи великою і будучи поезією, не може нас не захоплювати, а отже захоплює”) [6, с. 44], зустрічаємо, вочевидь, першу, оскільки з відносно раннього періоду творчості, “поляковизвольну акцію”, традиційно доповнену потужним знаряддям національної деміфологізації, і тут ідолом до збурення став власне Словацький. Тож, підсумовуючи умовне протистояння “Гомбрович — Словацький, можна визнати відносну перемогу за Гомбровичем, оскільки ім’я Словацького, що з’явилося в такій специфічній конотації, відоме західному читачеві передовсім із цієї власне сцени [1, с. 172].

У “Щоденику” Гомбровича звучать і менш відомі, ніж Сенкевич і Словацький, імена. Не надто заглиблюючись у цю сферу, оскільки вона дуже широка і надзвичайно плідна, тому потребує окремого розгляду, зазначимо лише деякі з них. У згаданому вище описі “національного священнодійства” зі “Щоденника” зустрічаємо фрагмент: “Коли б ви навіть були народом, настільки убогим на велич, що вашим найбільшим митцем були б Тетмайер чи Конопницька...” [5, с. 13.], пізніше читаємо, що “особа Жеромського, Пруса чи Норвіда [...] не була здатна викликати [...] тієї довіри, якою наповнює по вінця Монтень” [5, с. 18.], у літературно-критичних нотатках автора знаходимо гостре твердження про те, що “Бой (Тадеуш Бой Желенський — К.С.) — небагато свого, цей перекладач навіть у своїх оригінальних працях перекладав Францію на польську” [5, с. 258] і тезу про те, що Вітлін, Хороманський, Шульц, Кунцевич і інші писали “літературу сліпих курей”. Навіть коментуючи смерть Тувіма, Гомбрович висловився про поета безжально, називаючи його “арфою без арфіста”, тобто вторинним і неавтентичним поетом, а його творчість — “чуттєвою вібрацією поетичної арфи, просякнутою вербальним шиком, [...] найвищою формою натхнення примітивних народів” [5, с. 159].

Таке критичне ставлення Гомбровича до польських авторів зазвичай виражається при нагоді актів розвінчання культу великих авторитетів і викривання національних стереотипів, що є складниками цього культу, себто актів боротьби з бездумним схваленням всього польського, що прирікає поляків на другорядну і локальну інтерпретацію світу [2, с. 112].

Переглядаючи список імен авторів, яких Гомбрович піддавав нищівній критиці, можна дійти висновку про те, що письменник взагалі нікого з представників польської літератури не шанував. Однак цю ілюзію можна спростувати: Гомбрович у “Щоденнику” неодноразово висловлюється прихильно про ряд літераторів, серед яких був і романтик, “майже пророк” Норвід.

Ґомбровичева програма боротьби проти польських літературних ідолів за своєю суттю була бунтом проти інтелектуальної обмеженості, спричиненої впливом національних стереотипів і міфів. Ґомбрович непокоїться: “Знаємо Рея, але не знаємо Монтеня. Знаємо Скарґу і не знаємо Паскаля. Не знаємо Шекспіра, оскільки маємо знати драми Словацького” [7, с. 21]. Тому він і береться до боротьби, що має на меті вивільнення свідомості і повернення перспективи майбутнього у спільному із Європою і світом культурному вимірі. Як представник саркастичного, скептичного, іронічного нурту в польській культурі, він бореться у свій, специфічний спосіб, однак мета його така ж, як і мета представників “капланського нурту” [10] – звільнення особистості від Форми, визволення поляка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bolecki W., Słowacki Gombrowicza, *Teksty Drugie*, 2010, nr 1-2, s. 171.
2. Brzeczko, J. *Wyzwolenie Polaka z formy polskiej (Gombrowicza program przebudowy polskiej kultury)*, ΣΟΦΙΑ, 2009, nr 9.
3. Chwin S., *Gombrowicz i Forma polska, posłowie* [w:] *Trans-Atlantyk*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1996, s. 127.
4. Chwin S., “Trans-Atlantyk” wobec “Pana Tadeusza”, *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, 1975, t. 66, nr 4.
5. Gombrowicz W., *Dziennik 1953-1956*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1997, s. 12.
6. Gombrowicz W., *Ferdydurke*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 1986, s. 44.
7. Gombrowicz W., *List do ferdydurkistów*, *Varia* 3, Kraków 2004, s. 21.
8. Gombrowicz W., *Przeciw poetom*, [w:] *Dziennik 1953-1956*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1997, s. 339.
9. Jaroszevska J., *Czytanie Mickiewicza po Gombrowiczu*, *Teksty Drugie*, 1998, nr 5, s.195.
10. Kołakowski L., *Kapłan i błazen*, “*Twórczość*”, t. II, Warszawa 1989, s. 161-180.
11. Łukasiewicz J., *Dwa nawiązania do “Pana Tadeusza”*: “*Kwiaty polskie*” i “*Trans-Atlantyk*”, *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, t. 75, nr 3, s. 72.
12. Roux de, D., *Rozmowy z Gombrowiczem*, cyt. za: E. Sławkowa, „*Trans-Atlantyk*” Witolda Gombrowicza. *Studia nad językiem i stylem tekstu*, Katowice 1981, s. 15.
13. Sławkowa E., «*Trans-Atlantyk*» Witolda Gombrowicza : *studia nad językiem i stylem tekstu*, *Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, 1981, nr 407, s. 153.
14. Skolimowski H., *Geniusz światła i świętość życia*, Warszawa, 2007.